

УДК 343.8(477):006.036(100)

ПЕРЕБУДОВА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА СВІТОВИХ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ

*Михайло Яцишин,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та
історії держави і права
Волинського національного
університету імені Лесі
Українки*

Європейський вибір об'єктивно вимагає від України виважених і послідовних кроків щодо гармонізації національного законодавства із законодавством ООН, Європейського Союзу (ЄС), країн-членів, які входять до його складу. Тому у нормотворчій діяльності держави з'явився такий напрямок, як адаптація (лат. *adaptatio*-пристосовую) національного законодавства України до законодавства ЄС. З цією метою 14 вересня 2000р. був прийнятий Указ Президента України «Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу». Програма стала головним виразником загальної стратегії держави на шляху наближення України до ЄС за всіма напрямками співробітництва, в т.ч. і у кримінально-виконавчій сфері. Отже, цей процес є порівняно керованим і передбачуваним.

Метою цієї статті є порівняльно-правовий аналіз стану перебудови кримінально-виконавчого процесу України відповідно до європейських та світових стандартів, розкриття, з точки зору порівняльного правознавства, сутності загального підходу до цієї проблеми з боку вітчизняних законодавців, науковців і громадськості.

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження стали праці А.Г.Алексєєва, В.А.Бадири, О.В.Беца, О.М.Джужи, В.Н.Денисова, А.П.Закалюка, О.Г.Колба, А.М.Колодія, В.В.Копейчикова, В.О.Корчинського, В.Т.Маляренка, А.Х.Степанюка, В.М.Трубникова,

С.Я.Фаренюка, Ю.В.Шинкарьова і ін., а джерельною базою – Конституція України, документи ООН та Європейського Союзу, законодавчі акти Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативні акти компетентних органів.

Не заперечуючи нагальної необхідності вивчення функціонування сучасних пенітенціарних систем з метою запровадження позитивного досвіду у формуванні кримінально-виконавчої системи України, більшість дослідників вважає, що динамічний розвиток міждержавно-правових систем, розширення простору взаємодії національних правових систем між собою та з міжнародними системами потребує, перш за все, ефективного механізму, який би врахував узгоджені способи такої взаємодії, сприяв гармонійному функціонуванню вказаних систем у єдиному правовому просторі. Для забезпечення такого стану особлива увага повинна приділятися створенню правового механізму взаємодії міжнародного та національного кримінально-виконавчого права [2,с.374].

У порівняльному правознавстві термін «правовий механізм взаємодії» означає два підходи до творення конкретних порівняльно-правових дій: нормативних та функціональних [3,с.251]. При нормативному (формально-юридичному) порівнянні вихідною точкою є подібні, як правило, в межах відповідних галузей права (у нашому випадку-кримінально-виконавчого), норми, правові інститути, конкретні нормативно-правові акти, їх зміст, як і які конкретні суспільні відносини вони регулюють. При цьому, порівняння відбувається від норми права до відповідних суспільних відносин.

У ході функціонального порівняння спочатку визначається певна соціальна проблема (наприклад, захист від катувань та жорстокого поводження), а потім відшукується комплекс правових норм або інститутів, які їх вирішують (відповідно до зазначеної вище проблеми: ст.19 Конвенції ООН проти катувань або Європейський суд з прав людини і інші). При цьому, на відміну від нормативного підходу, досліджується не стільки зміст конкретних норм права, як умови та ефективність застосування правил

поведінки, встановлених відповідними нормами та інститутами. У цьому разі порівняння відбувається від певного соціального факту до засобів і умов його правового регулювання.

Таким чином, стосовно нашого дослідження, встановленню і порівнянню підлягають, з одного боку, особливості змісту універсальних міжнародних стандартів загального характеру, до яких належать:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.);
- Міжнародний пакт про громадські та політичні права (1966 р.);
- Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність видів поводження і покарання (1975 р.);
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1948 р.) та Факультативний протокол до цієї Конвенції від 18 грудня 2002 р. [4, с.172], а також регіональні міжнародні стандарти загального характеру – міжнародно-правові документи, які розроблялись та приймались на Європейському континенті під егідою Ради Європи, зокрема:
  - Європейська конвенція з прав людини – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (з протоколами);
  - Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р. (з протоколами);
  - Європейські пенітенціарні правила (1987 р.) [4,с.181], з іншого боку, норми та джерела вітчизняного кримінально-виконавчого права. Серед них, на нашу думку, найголовніші:
    - Конституція України – Основний Закон України (1996 р.);
    - Кримінально-виконавчий кодекс України (КВК України, 2003 р.);
    - Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (2005 р.);
    - Закон України «Про попереднє ув'язнення» (1993 р.);

- Закон України «Про застосування амністії в Україні» (1996 р.);
- Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2003 р.);
- Указ Президента України «Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань» (1998 р.);
- Указ Президента України «Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України» (1999 р.);
- Указ Президента України «Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України» (2008 р.);
- Постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» (1991 р.);
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про програму проведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами» (1994 р.) і ін.

Основною метою вказаних вище міжнародних нормативних актів є:

* встановлення низки мінімальних стандартів для всіх тих аспектів управління в'язницями, які є суттєво важливими для забезпечення людських умов утримання та належного поводження із в'язнями в сучасних та прогресивних системах;

* заохочення адміністрації в'язниць до розвитку політики, стилю та практики управління на основі сучасних принципів забезпечення справедливості;

* розвиток у персоналу в'язниць професійних навичок, що віддзеркалюють важливі соціальні та моральні якості його роботи, та створення умов, за яких цей персонал міг би якнайефективніше виконувати свою роботу в інтересах всього суспільства, в'язнів, що знаходяться під його наглядом, та його власного професійного задоволення;

* забезпечення основних реальних критеріїв, за допомогою яких адміністрації в'язниць та особи, відповідальні за інспектування умов утримання та управління в'язницями, могли б об'єктивно оцінювати стан справ та ступінь просування до більш високих стандартів.

Україна ратифікувала основні міжнародні нормативні акти, погоджуючись, таким чином, з формулюванням їх вимог та критеріїв, яким повинні відповідати умови тримання засуджених у будь-яких установах, а з вступом у 1995 р. до Ради Європи, взяла на себе певні зобов'язання перед міжнародною спільнотою, у тому числі вивести кримінально-виконавчу систему з підпорядкування силовій структури – МВС України та продовжити реформування кримінально-виконавчого законодавства, виходячи з вимог міжнародних, зокрема, європейських стандартів у цій сфері [4,с.10].

Процес реформування набув вищого юридичного статусу у зв'язку з прийняттям у червні 1996 р. Конституції України, яка закріпила нові ціннісні пріоритети й у ст.3 проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю в Україні. Крім того, у ст.9 заявила, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. До речі, такі правові норми закріплені в основоположних документах більшості європейських країн [5].

Відповідають європейським стандартам і конституційні гарантії прав та свобод людини та громадянина (ст.8), в т.ч. і тих осіб, до яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою в установах виконання покарання та слідчих ізоляторах (СІЗО). Для останньої категорії визначені спеціальні юридичні гарантії прав і свобод, представлені нормативно- та організаційно-правовими механізмами КК України, КВК України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, наказів Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Так, основні суб'єктивні права, які мають всі засуджені, незалежно від виду покарання, визначені у ст. 8 КВК України. Як відзначають аналітики

(вітчизняні і зарубіжні), з юридичної точки зору, вони у більшості своїй співвідносні з положеннями щодо правового статусу засудженого міжнародних актів, зокрема, в частині:

- забезпечення ставлення до засудженого з повагою до його людської гідності;
- додержання особистих прав та основоположних свобод такої особи;
- забезпечення умов тримання засуджених нормам, прийнятим у суспільстві [1,с.5].

Хоч міжнародні акти не вирізняють поняття «правовий статус» і не дають його визначення (як це, наприклад, зроблено у вітчизняному законодавстві), проте в них, зокрема, в Мінімальних стандартних правилах поводження із в'язнями передбачено цілу низку норм (пп.56-66) з метою:

- а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;
- б) мінімізувати негативні наслідки ув'язнення та різницю між життям у в'язниці та на свободі;
- в) підтримувати та посилювати ті зв'язки з родичами та зовнішнім світом, які найкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин;
- г) забезпечити в'язням можливості розвивати професійні навички та здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення [6,с.85-86].

На думку аналітика М.Романова, наведені вище положення визначають основну концепцію (парадигму) всієї європейської пенітенціарної системи. Поки що вона значно відрізняється від тієї, яку формулює вітчизняний законодавець. Різниця полягає у тому, що європейська пенітенціарна концепція покарання враховує сам факт позбавлення волі, а не режим, оскільки ув'язнення передбачає позбавлення волі, що саме по собі є покаранням. І саме тому, особа, яка потрапляє в європейську установу позбавлення волі, утримується там як людина, з відданням всього необхідного не тільки людським, але й людській гідності. Тобто європейська

парадигма стверджує, що навіть злочинець повинен залишатися людиною та жити в суспільстві і складати його невід'ємну частину. У той же час, як вітчизняна парадигма робить засудженого особою «поза суспільством», особою, яку необхідно покарати та виправити за допомогою безособистісної системи [7,с.2-3].

В цілому КВК України приділяє значну увагу регламентації правового статусу засуджених, на відміну від Виправно-трудоного кодексу України, де цьому питанню була присвячена лише одна стаття щодо правового положення осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі та виправних робіт. Науковці Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України А.Х. Степанюк та І.С.Яковець у науково-практичному коментарі Кримінально-виконавчого кодексу України, виданому у 2008 р. в Харкові [8], наводять чимало цікавих порівнянь стосовно окремих важливих положень національного законодавства і європейських стандартів.

Зокрема, вони привертають увагу до того, що КВК України у ст.1 визначає не лише задачі кримінально-виконавчого законодавства з виконання покарань, але й мету, проводячи між ними розмежування, подібно до того, як і Європейські пенітенціарні правила, метою яких є встановлення єдиних мінімальних вимог стосовно тих аспектів керування пенітенціарними установами, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов такого поводження з особами, позбавленими волі, яке мало б на них виправний вплив у рамках сучасної і прогресивної системи, у ч.1 Основоположні принципи і в ч. 2 Керування пенітенціарними установами конкретизують завдання і порядок застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки [6,с.127-128].

Зі свого боку, додамо, що, встановлюючи єдині мінімальні вимоги, європейські законодавці передбачливо уникають категоричності у сприйнятті пенітенціарних правил як інструкції або наказу до безумовного виконання, підкреслюючи, що ці правила не є зразковими і що насправді кримінально-

виконавчі системи багатьох європейських країн уже досягли більш високих стандартів, а інші прагнуть наслідувати їх. У тих випадках, коли застосування правил зіштовхується з труднощами чи породжує проблеми практичного порядку, Рада Європи, маючи необхідний досвід і кошти, може запропонувати свої рекомендації й ознайомити з практичними досягненнями.

Єдина категорія, яка по суті є незмінною, і яка наповнює основний зміст європейських стандартів, це поняття людської гідності. Щодо Європейських мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими, то у них робиться особливий наголос на прагненні адміністрації місць позбавлення волі діяти гуманно й ефективно, значущості ролі, яку відіграє персонал цих установ, і впровадженні сучасних методів управління.

Можна проводити й інші паралелі між положеннями Правил та статтею 1 КВК України. Обидва нормативних акти містять положення щодо соціальної адаптації, тобто повернення у суспільство особи, яка здатна жити за загально прийнятими нормами. Як в міжнародних нормах, так і в національному законодавстві ресоціалізація – це єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення засудженого. Обидва документи вважають ресоціалізацію продовженням процесу виправлення та процесом, спрямованим на відновлення морального, психічного і фізичного стану особи, її соціальних функцій, приведення індивідуальної поведінки у відповідність із загальновизнаними суспільними правилами.

Але, за свідченням аналітиків, і в цій частині кримінально-виконавчої діяльності є певні неузгодження і проблемні питання. Так, відповідно до ст.6 КВК України одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених є суспільно-корисна праця. Її важливість національне кримінально-виконавче право пояснює тим, що праця у місцях позбавлення волі є позитивним елементом виправлення, професійної підготовки та управління установою. Загальновизнаною і цілком слушною є думка про те, що праця – є важливим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та

спосіб життя. Тому нормативні акти передбачають необхідність залучення засудженого до праці, намагаючись за допомогою праці та інших засобів досягти таких позитивних змін в його особистості, які сприяють засудженому свідомо відновлювати свій соціальний статус.

Міжнародні стандарти вимагають також, щоб праця, яка доручається ув'язненим, крім позитивних елементів їх виправлення, сприяла підтриманню або підвищенню здатності засуджених забезпечувати собі засоби для нормального існування після ув'язнення. Всі заходи з виконання трудових обов'язків засудженими повинні відповідати аналогічним заходам та мірам, встановленим для осіб, які знаходяться на волі.

На думку аналітиків, основні розходження і відмінності між національним законодавством і європейськими стандартами полягають у підпорядкуванні праці засуджених меті кримінально-виконавчого законодавства, наявністю специфіки деяких правовідносин та організації праці осіб, позбавлених волі. Зі змісту українського законодавства не можна зробити одночасний висновок про правову сутність залучення засуджених до праці – як обов'язку або права засудженого. Якщо це обов'язок, то може виникнути питання про невідповідність такого обов'язку міжнародним актам, які забороняють покарання працею. З іншого боку, якщо це право засудженого, то тоді незрозуміло чому відмова від праці розглядається законодавством як порушення вимог режиму. Отже, таке концептуальне положення про працю засуджених суперечить вимогам міжнародних стандартів [1,с.7].

Як свідчать звіти експертів Ради Європи, Комітету із запобігання катувань в Україні, звіти та доповіді правозахисних груп і організацій про дотримання Україною Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих видів поводження і покарання [6,с.53-62] за останні роки, за формальними ознаками всі положення вітчизняних нормативних актів щодо наповненості УВП та їх матеріальні умови, охорони здоров'я, харчування, професійності і компетентності персоналу УВП та

СІЗО, контактів засуджених із зовнішнім світом, подання скарг, інспектування УВП представниками Генеральної Прокуратури України, Департаменту, органів місцевого самоврядування і громадських організацій та ін. у більшості своїй відповідають положенням міжнародних актів, хоч деякі з них сформульовані як диспозитивні положення, що надають в'язням одержання відповідних послуг лише з дозволу керівника чи працівника установи.

Однак, під час реалізації будь-якого з викладених вище положень виникає ціла низка протиріч та невідповідностей міжнародним стандартам. Так, наприклад, міжнародні нормативні акти під контактами із зовнішнім світом розуміють можливість для ув'язнених бачитися з сім'ями та представниками позав'язничних організацій, можливість вести листування, отримувати тимчасові звільнення з місць тримання, а також інформацію про події та явища, які відбуваються в суспільстві, державі та за її межами.

Аналогічно, ст. 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення» [6,с.560] встановлює, що побачення ув'язнених з родичами або іншими особами може надавати адміністрація місця попереднього ув'язнення лише з письмового дозволу слідчого, органу дізнання або суду, в провадженні яких знаходиться справа, як правило, один раз на місяць. Тривалість побачення встановлюється від однієї до чотирьох годин. У той же час Правила поведінки затриманих та засуджених осіб у місцях попереднього ув'язнення [6,с.568] встановлюють, що у разі отримання дозволу, тривалість побачення становить одну чи дві година на місяць.

Як видно, навіть у самому законодавстві України містяться положення, які суперечать одне одному. І хоча ці розбіжності вирішуються на користь дії нормативного акту вищої юридичної сили, сама їх наявність говорить про те, що кримінально-виконавча система України потребує значної реконструкції в напрямку забезпечення її єдності та узгодженості на законодавчому і виконавчому рівнях.

Разом із тим, необхідно враховувати, що навіть відносно нетривала практика застосування чинного КВК України вже дозволила виявити в ньому цілу низку недоліків та прогалин, які негативно впливають на ефективність діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої системи. Тобто кримінально-виконавче законодавство і, в першу чергу, КВК України повинні пройти глибоку та належну апробацію практикою і часом.

Отже, в процесі реформування кримінально-виконавчої системи першочергову увагу необхідно приділити приведенню умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідність з вимогами законодавства та європейськими нормами і стандартами, забезпеченню безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільному функціонуванню органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств, закладів охорони здоров'я і навчальних закладів Державної кримінально-виконавчої служби, пам'ятаючи при цьому, що співробітництво з Європейським Союзом у цій сфері суспільних відносин може принести позитивні результати лише при умові репродуктивної адаптації європейського досвіду і стандартів у вітчизняне законодавство з врахуванням національної специфіки.

Література

1. Аналіз відповідності Кримінально-виконавчого кодексу України європейським стандартам та рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням та жорстокому поводженню. - Режим доступу: www.khpg.org/index.php?id=1184074406.

2. Шикеринець Р.І. Взаємодія норм міжнародного та національного кримінального права //Актуальні питання реформування правової системи України [Текст]: зб.наук.ст.за матеріалами IV Міжнар.наук.-практ.конф., Луцьк, 2007р., 1-2 черв.: у 2-х т./Уклад. Т.Д.Климчук, І.М.Якушев.-Луцьк: РВВ «Вежа» Волин.держ.ун-ту ім.Лесі Українки, 2007.-Т.ІІ.-с.374-376.

3. Загальна теорія держави і права [Текст]: навч.посіб./А.М.Колодій, В.В.Копейчиков, С.Л.Лисенков, В.П.Пастухов, О.Д.Тихомиров; за ред. В.В.Копейчикова.-Стер.вид.-К.: Юрінком Інтер, 2000.-320с.-Бібліогр.: с.312. - ISBN 966-7302-67-9

4. Гель А.П. Кримінально-виконавче право України [Текст]: Навч.посіб./А.П.Гель, Г.С.Семаков, І.С.Яковець; за ред. проф. А.Х.Степанюка. - К.: Юрінком Інтер, 2008.-624 с.-Бібліогр.:604-615.- ISBN978-966-667-289-9

5. Хохлова І.В. Кримінальне право зарубіжних країн (в питаннях та відповідях) [Текст]:навч.посіб./І.В.Хохлова, О.П.Шем'яков.-К.:Центр навчальної літератури, 2006. -256с. -ISBN966-364-208.-4

6. Трубников В.М. Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України [Текст]/В.М.Трубников, Ю.В.Шинкарьов.-Х.:Харків юридичний, 2008.-684с.- ISBN978-966-8395-33-8

7. Романов М. Аналіз відповідності управлінського законодавства, яке регламентує порядок та умови тримання осіб, щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою в СІЗО стандартам й рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням та жорстокому поводженню. -Режим доступу: www.khpg.org/index.php?id=1156659652

8. Кримінально-виконавчий кодекс України:Науково-практичний коментар [Текст]/А.Х.Степанюк, І.С.Яковець; за заг.ред.А.Х.Степанюка. Вид.друге, доп. і перероб.-Х.:ТОВ «Одіссей», 2008.-560с.- ISBN978-966-633-691-3.